

УКРАЇНСЬКА ЛІБЕРАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНА ЕЛІТА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЗДОБУТКИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ІННОВАЦІЇ¹

Політична історія нового часу посідає вагоме місце в пострадянській гуманітаристиці останніх двадцяти років. Останнім часом серед різноманіття властивих їй тем і напрямків цілком виразно виокремилася проблема політичних еліт і політичного лідерства – провідних акторів світу політики у добу націєтворення (1890–1900-ті рр.) та Української революції 1917–1921 рр. Фахівцями вивчається одночасно комплекс питань: суспільно-політичні й ідеологічні течії, партійні асоціації, партійно-програмові доктрини; життєвий шлях, професійний досвід, творча спадщина, організаційна діяльність представників національної еліти. Слід відзначити, що коли на початку 1990-х рр. найбільшу зацікавленість викликали постаті із середовища української соціал-демократії, націонал-комунізму, анархізму, селянського повстанського руху під проводом Н. Махна, трохи згодом – Української партії соціалістів-революціонерів, то на початку 2000-х рр. фокус уваги переорієнтувався на постаті ліберально-демократичного спрямування. Причини змін різноманітні: «повернення» із спеціальних сховищ бібліотек і архівів книжкової та рукописної спадщини діячів ліберально-демократичного напрямку, інтелектуальні впливи західної історіографії (праці І. Лисяка-Рудницького, Б. Кравченка, Р. Шпорлюка, З. Когута, П.-Р. Магочія, А. Каппелера та ін.), поширеність ліберально-консервативних й державницьких ідеологічних кон-

цепцій, зміна політичних очікувань критично мислячої частини українського суспільства. Концентрація уваги на постатях ліберально-демократичної орієнтації (коли полишити поза увагою елемент кон'юктури «наукового ринку») – це й своєрідна спроба гуманітаріїв збудувати ідеальний національний «пантеон героїв» із осіб, які б мали реальні моральні й беззаперечні громадські чесноти, ностальгічне бажання поринути в світ українських патріотів «довгого ХІХ ст.», відновити – мереживом слів, думок і емоцій, мовою документів й світлин, виданими фоліантами документальної спадщини «ідейних предків» – той далекий «паралельний світ», створити «іншу» реальність, віднайти острівець стабільності у мозаїці фрагментарно-розколотого, агресивного, розчарованого в креативних здібностях власного «правлячого класу» соціуму. Наприклад, ось яким несподіваним чином розгортає проблему актуалізації ліберально-народницької етичної спадщини в своїх роздумах над опублікованим «потаємним» щоденником 1923–1929 рр. С.О. Єфремова публіцист С. Федака: «...На перший погляд оте все писалося виключно про далекі-далекі двадцяті. У нинішній же Україні критика більшовицької влади ніби вже неактуальна, бо вона тут ніколи не відродиться. Але чи такі вже принципи зміни відбулися у політичній психології влади помаранчевої чи біло-синьої – порівняно з червоною? Гортаючи сторінки щоденника, переконуємося, що аж ніяк. Змінилися прапори, душа же людська лишається тією ж. ... Взагалі, тема опозиції була найболючішою для Єфремова (як і для нас зараз). ... Подібна до Єфремова людина просто не могла не бути знищеною більшовицьким режимом. Але чи довго прожив би такий безкомпромісний критик у наші дні? Хто зна...»².

Стосовно концептуальних настанов у дослідженні ролі еліт і лідерства в процесах українського націєтворення варті уваги теоретичні міркування Б. Андерсена, Е. Гобсбаума, Е. Геллнера щодо специфіки становлення так званих «нових націй». Українська нація, за термінологією Б. Андерсена, була типовою «уявленою спільнотою»: перш ніж її реальні обриси з'явилися в політикумі, вони були інтелектуально витворені в уяві національної еліти³. Як «уявлену спільноту», що неминуче потре-

бувала для формування своєї ідентичності «винаходу традицій», можна розглядати й головну творчу силу українського проекту – покоління 1880–1890-х років із середовища ліберально-наrodnичької еліти. Креативна функція еліти подібного ґатунку в період «конструювання нових націй» в Східній і Центральній Європі в добу націоналізму (XVIII – початок ХХ ст.) була пов'язана передусім з її реальним внеском у процес «залучення мас до політики» під гаслами «відродження» й «визволення», «повернення» інтелігенції до рідного народу й «служіння» йому. Реалізація цих намірів відбувалась через розбудову системи комунікацій у вигляді україномовної преси, освіти, «Просвіт», бібліотек, читалень, клубів, народних аудиторій й, врешті-решт, політичних партій і міжпартійних союзів.

Зауважимо, що в контексті проблеми, яка розглядається, поняття «еліта» використовується в ціннісному сенсі та означає «кваліфіковану меншину», що здатна продукувати нові моделі поведінки та полегшувати адаптацію соціуму в мінливому світі, «аристократію духу», меншість обраних людей, що переважають масу передусім психологічно та інтелектуально (*Хосе Ортега-і-Гассет*), творчу меншість суспільства на протигагу нетворчій більшості (*А.-Дж. Тойнбі*). Як близькі за значенням, у контексті дослідження використовуються поняття «інтелектуали», «інтелігенція», «провідники», «лідери». Слід підкреслити реальну злободенність питання, що особливо гостро постає у випадку українського запізнілого націтворення, стосовно наявності консолідованого колективного лідерства, його якісних та кількісних характеристик. Як відзначає Ярослав Грицак, з'ясовуючи «формули» нашої історії, «... якими б важливими не були історичні чинники і релігійні поділи, «хто куди потрапить» – залежить насамперед від волі національних еліт»⁴. «Егалітарність (панування влади натовпу) – один із найбільших «бичів» українського суспільства, величезна проблема, з якою намагалися боротися мислителі й політики впродовж багатьох століть. Вона й сьогодні дає про себе знати численними невдачами в політичному й культурному житті нашої країни. Відплив еліти до інших державних націй був однією з причин української бездержавності в нові й новітні часи історії...», – пише Ігор Гирич⁵.

Метою статті є виявлення, вивчення та систематизація надбань української гуманітаристики в останні два десятиріччя (1991–2013 рр.) в царині дослідження ліберально-народницької еліти, визначення потреби, можливостей і напрямків необхідних методологічних інновацій.

Стосовно конкретних історіографічних, археографічних і науково-організаційних здобутків слід відзначити наступні.

1) Значне розширення **друкованої джерельної бази** потенційних досліджень, пов'язане з виявленням та публікацією / републікацією комплексу цінних й малопрístupних джерел особистого походження – автобіографій⁶, мемуарів⁷, епістолярію⁸, щоденників⁹. Друкується історична, літературознавча й політична публіцистика¹⁰, перевидаються художні¹¹, наукові твори¹² й твори популяризаторського характеру¹³.

Слід відзначити факт інтенсивного виявлення, оприлюднення та коментування в 2000-ті рр. передусім епістолярних джерел. Невипадково М. Х. Коцюбинська зазначала, що «на часі серйозна «інвентаризація» наших епістолярних багатств і осмислення значення їх – джерелознавчо-документальне, психологічне, мистецьке»¹⁴. Значення епістолярію представників українського руху як специфічного історичного джерела з'ясувала у своїй книзі Н.І. Миронець¹⁵. Приватне листування діячів українського руху на межі ХІХ – початку ХХ ст. є інформативно насиченим джерелом, що виконувало функції соціальної й культурної комунікації, громадської самопрезентації, національної самоідентифікації. В співставленні з іншими історичними джерелами воно допомагає дешифрувати причини й наслідки подій, зануритись у тогочасне інтелектуальне й політичне середовище, відчутти нюанси міжособистих стосунків, деталі особистого життя й творчих планів, не завжди реалізованих... Нарешті, адекватно відтворити ті чи інші аспекти реалізації українського проекту. Вірогідно, найбільший внесок у введення до наукового обігу цього виду джерел належить співробітникам Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, що здійснили підготовку до друку листів Ф.К. Вовка, М.С. Грушевського, В.М. Доманицького, Л.М. Жебуньова, С.О. Єфремова, Ф. П. Матушевського, А.В. Ніковського,

П.Я. Стебницького, Є.Х. Чикаленка; в останні роки ними розпочато також інші важливі проекти¹⁶. Слід відзначити внесок окремих дослідників-ентузіастів із інших установ, що теж здійснюють копітку евристичну й едиційну працю.

Починаючи з кінця 1980-х рр., перевидається грандіозна рукописна й друкована спадщина М.С. Грушевського – фахові праці, мемуари, щоденники, листування, громадсько-політична, культурологічна й літературознавча публіцистика (вже видано політико-публіцистичні, культурологічні й літературознавчі праці вченого за 1894–1918 роки)¹⁷. Розроблено національний проект 50-томного видання праць великого історика¹⁸.

Значну питому вагу в археографічному доробку науковців складає спадщина Є.Х. Чикаленка¹⁹. Повернення інтелектуальної спадщини мецената-патріота, що поєднував практицизм і романтизм, утилітаризм і здатність бачити більш широкі перспективи, добрий естетичний смак та інтуїтивне відчуття логіки української історії, є вельми важливим. Схвальні відгуки фахівців викликала публікація корпусу листування Є.Х. Чикаленка з діячами українського руху – П.Я. Стебницьким²⁰, С.О. Єфремовим, А.В. Ніковським, В.К. Винниченком²¹.

Неоцінене значення має оприлюднення спадщини академіка С.О. Єфремова. З початком 1990-х рр. і надалі нечисленними окремими виданнями та уривками у друкованих ЗМІ виходили деякі вибрані праці вченого: літературознавчі дослідження, щоденники, мемуари, епістолярій, публіцистика²². Позитивним моментом є вихід під однією обкладинкою у видавництві «Темпора» його спогадів²³, підготованих до друку В. П. Плачиндою та І.Б. Гиричем та вперше виданого юнацького щоденника, опрацьованого Г.М. Стариковим. Як справедливо відзначає І. Гирич, «...спомини Сергія Єфремова на концептуально-історіософському рівні підсилюють, доповнюють, урізноманітнюють класично знані мемуари Є. Чикаленка, О. Лотоцького і Д. Дорошенка. ... Фактично спогади цих чотирьох визначних діячів української справи є викладом історії національно-визвольного українського руху, поданим крізь призму особистого бачення. ... Щодо окремих фактів спомини С. Єфремова дають значно глибше висвітлення і перспективу. «Про дні минулі»

утворюють зі спогадами О. Лотоцького, Д. Дорошенка і Є. Чикаленка певну ідейно-культурну цілість. Саме в цьому їх непроминальна вартість і вага серед іншої мемуарної літератури»²⁴.

В 1998-2012 рр. надрукована частина інформативного листування І.Л. Шрага²⁵.

Побачили світ листи до М.М. Коцюбинського (Ніжин, 2002–2003, в 4-х томах, упоряд. Володимир Мазний); як і слід було передбачити, серед кореспондентів письменника було чимало представників ліберально-народницької еліти. Публікується листування В.І. Вернадського з українськими вченими (вийшло два томи в 2011–2012 рр.).

Слід також відзначити появу численних комплексних документальних публікацій біографічного характеру. Одним із перших було видання, підготоване В. Коротким і В. Ульяновським – «Син України. Володимир Боніфатійович Антонович» (К., 1997). Із запланованих трьох вийшли лише два томи, де вміщено статті, спогади сучасників, офіційні документи про службову й політичну діяльність В.Б. Антоновича, епістолярну спадщину. Цінною є збірка «І.Л. Шраг: Документи і матеріали» (упорядн. – В.М. Шевченко, Т.П. Демченко, В.І. Онищенко, Чернігів, 1997).

Науково-дослідний інститут україністики ім. М. Мольнара перевидав працю Д.І. Дорошенка «Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність» (Ужгород, 2008).

Окремі статті С.О. Єфремова та його однодумців передруковані за ініціативою кафедри історії журналістики КНУ в хрестоматійних виданнях («Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття» / Уклад. Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2001; «Потужна сила рідного слова» / Упоряд. Н.М. Сидоренко. – Полтава, 2005).

Багато різноманітних документальних матеріалів з'явилося на сторінках періодичних спеціалізованих видань: «Архіви України», «Київська старовина», «Український археографічний щорічник», «Український історичний журнал», «Пам'ятки: археографічний щорічник», «Студії з архівної справи та документознавства», «Рукописна та книжкова спадщина України.

Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів», «Сіверянський літопис», «Скарбниця української культури» та ін. Окремі випуски науково-популярного ілюстрованого часопису «Пам'ятки України: історія і культура» в 2012 р. були присвячені ювілеям В.М. Леонтовича (№ 8) та С.Х. Чикаленка (№ 12).

2) Організація **наукових форумів**. Проведено заходи пам'яті професора В. Б. Антоновича – учителя в історії й політиці декількох поколінь української легально-народницької еліти. Протягом 1994–1999 рр. побачили світ збірники: «Академія пам'яті професора Володимира Антоновича; 16–18 березня 1993 р., м. Київ» (К., 1994); «Третя академія пам'яті проф. Володимира Антоновича; 11–12 грудня 1995 р., м. Київ: Доповіді та матеріали (К., 1996) та ін. Декілька наукових форумів у Львові, Києві, Тернополі були присвячені політичній та науковій діяльності М.С. Грушевського²⁶, а остання ювілейна наукова конференція в Києві у вересні 2011 р. – 145-річчю від дня народження вченого²⁷. В 2005 р. відбулись перші читання пам'яті академіка М.Ф. Біляшевського²⁸.

У Черкасах із 1996 р. регулярно проходять Всеукраїнські Єфремовські читання (в 2012 р. відбулись п'яті, ювілейні)²⁹, у Києві – ювілейні конференції, присвячені С.О. Єфремову (2006), П.Я. Стебницькому (2012), у Чернігові в літературно-меморіальному музеї-заповіднику імені М.М. Коцюбинського з 2007 р. – Шрагівські читання (в 2012 р. відбулися п'яті; видано два збірники праць, готується до друку третій)³⁰. В Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка, починаючи з 1988 р., відбуваються всеукраїнські наукові конференції, присвячені Борису Грінченку: зокрема, до 145-ї річниці з дня його народження (грудень 2008) – «Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея»³¹.

2011 року кафедрою історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка започатковано на честь С. Ф. Русової «Русівські читання», присвячені вивченню історії Чернігівщини ХІХ – початку ХХ ст.

У 2010 р. в Черкасах проведено науковий семінар пам'яті Василя Доманицького та видано збірку доповідей³². Під час його

роботи були презентовані два томи вибраних праць В.М. Доманицького «З науково-творчої спадщини: статті, рецензії, огляди, бібліографія» (2010), куди ввійшло понад 100 розвідок із фольклористики, етнографії, літературознавства, текстології, видавничої справи, бібліографії, багато рецензійних публікацій; вперше перевидана книга спогадів «Чистому серцем. Пам'яти Василя Доманицького» (доповнене перевидання раритетної книжки 1912 року, яку свого часу впорядковував його побратим по духу С.О. Єфремов); біобібліографічний покажчик «Невтомний робітник на рідній ниві: Василь Миколайович Доманицький». Упорядником і редактором названих видань виступив професор В. Т. Поліщук.

У грудні 2011 р. в Одесі (південному центрі українського руху на початку ХХ ст.) на базі історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова за участю Відділу історії козацтва на Півдні і Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України відбулася конференція до 150-річчя з дня народження Євгена Чикаленка; видано збірку доповідей³³.

У Харківському гуманітарному університеті «Народна українська академія» (ХГУ «НУА») з 1998 р. проводяться Багаліївські читання. Видано «Багаліївський збірник: академік Д.І. Багалій та бібліотечна справа України: наук. ст. та матеріали» (Харків, 2008. – 308 с.).

Щодо значення регіональних заходів, присвячених знаковим постатям українського національно-визвольного руху початку ХХ ст., слід зауважити, що звернення науковців до славних імен, символів, пам'яток рідного краю є по суті практикою «винайдення традиції», ознакою процесу формування громадянського суспільства, творенням локальних «місць пам'яті» української нації як політичної спільноти.

В 2011 р. Музеєм видатних діячів української літератури до дня народження М.П. Старицького видано збірку праць «Роль визначних особистостей-митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.», де освітлено діяльність

Б.Д. Грінченка, М.А. Дмитрієва, Ф.П. Матушевського, М.В. Лисенка, А.В. Ніковського, Олени Пчілки, Л.М. Старицької-Черняхівської, П.Я. Стебницького.

Під час святкування 130-річного ювілею часопису «Київська старовина» дослідники виявили неабиякий інтерес до постатей ліберально-демократичного спрямування, авторів журналу і його меценатів. Невипадково в програмі Міжнародної науково-практичної конференції «“Київська старовина” в українському соціокультурному просторі: історичний, джерелознавчий, біографічний дискурси» (листопад 2012), організаторами якої стали Київський славістичний університет, Національна історична бібліотека України, редакція часопису «Київська старовина», були заявлені доповіді про В.Л. Беренштама, Б.Д. Грінченка, М.С. Грушевського, В.М. Доманицького, С.О. Єфремова, Є.Х. Чикаленка.

Все більш важливе значення у визначенні пріоритетних напрямків освоєння зазначеної теми набувають «Чишківські біографічні читання», що від 2005 р. проводить Інститут біографічних досліджень НБУВ. Пріоритетними напрямками попередніх обговорень були: питання створення електронного ресурсу в галузі біографістики – «Українського національного біографічного архіву» (УНБА); дискусія про «великих» та «малих українців»; проблеми біографіки в контексті національної рецепції культурної спадщини, мемуарів як історичного та біографічного джерела, ролі і місця українських династій у процесах соціокультурної трансформації українства; ролі славетних родин України у науковій і художній літературі; способи та цілі конструювання образів минулого в межах сучасного українського культурного простору.

3) Значну роль в координації зусиль фахівців відіграють **періодичні й неперіодичні спеціалізовані видання**. Так, ґрунтовні персонологічні й аналітичні розвідки, присвячені відомим представникам ліберального й консервативного спрямування, опубліковано на сторінках видання Інституту історії України НАНУ «Історіографічні дослідження в Україні»³⁴. Традиційну палітру зацікавлень щодо вивчення проблеми «Українська інтелігенція та національний рух на межі ХІХ–

XX ст.» відбивають матеріали збірника «Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.» (напр., вип. 14. К., 2007). Наподегліві методологічні пошуки на шляху від модерну до пост-модерну демонструють укладачі й автори альманаху «Ейдос» (особливо значущими в контексті досліджуваної проблеми є ідеї й окремі тексти вип. 1; вип. 2, ч. 1; вип. 3, ч. 1; вип. 5 та 6).

На сторінках збірника «Українська біографістика» відбулася тенденція останніх часів до розширення проблемно-тематичного діапазону біографічних досліджень (зокрема, присвячених представникам української культурницької й політичної еліти), намагання перейти від описової біографії в формі «лінійного» життєпису до студій проблемно-аналітичного спрямування.

Інститутом грінченкознавства (Луганськ) започатковано видання спеціалізованих вісників «Слово і пісня Бориса Грінченка» (1994, 1995, 1996).

4) Надзвичайно корисною для широкого загалу науковців і аматорів справою є створення **біобібліографічних покажчиків та довідників**. Уже видано окремі покажчики, присвячені О.О. Русову (*Чернігів, 2004, упоряд. О.Я. Рахно*), С.О. Єфремову (*К., 2007–2008, упор. Т.В. Єрмашов*), М.Ф. Біляшівському (*К., 2009, упоряд. А.Ф. Примак*), С.О. Русовій (*К., 2010, упор. А.М. Доркену, Т.В. Лога*), В.М. Доманицькому (*Черкаси, 2010, упор. В.Т. Поліщук*). Стислі довідки щодо окремих осіб містить біобібліографічний довідник «Українські історики XX ст.» (Вип. 2. Ч. 1. – К., Львів: Інститут історії України НАН України, 2003) та інші аналогічні видання. Цінним є анований систематичний покажчик до газети «Громадська думка (1905–1906)» (упорядники Інна Старовойтенко, Юлія Горбач, Людмила Кузьменко; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2011); аналогічний готується за матеріалами газети «Рада (1906–1914).

5) **Поява монографічних досліджень**. Першими «ластівками» щодо освітлення постатей із середовища легально-народницької еліти, з акцентом на їхній творчій і громадсько-політичній діяльності в історичному контексті доби, були книжки В.В. Кравченка «Д.И. Багалеи. Научная и общественно-политическая деятельность», Харьков, 1990), В.М. Заруби («З

вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський», К., 1993), В.І. Ульяновського та В.А. Короткого («Володимир Антонович: образ на тлі епохи», К., 1997); Т. Демченко («Батько Шраг», Чернігів, 2008), Ю. Шаповала й І. Верби («Михайло Грушевський», К., 2005), Р. Новацкого, В. Тельвак, В. Тельвака («Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866–1934), Ополе, 2007)³⁵, Р. Новацкого й В. Тельвака («Михайло Грушевський на тлі доби». Ч. 1. Дрогобич – Ополе, 2007), І.М. Старовойтенко («Євген Чикаленко. Людина на тлі епохи», К., 2009). Останнє, чудово естетично оформлене, надруковане в «Темпорі» видання, змальовує постать й особисте життя, громадсько-політичну, видавничу, меценатську та культурну діяльність головного героя, містить якісний та статистичний аналіз його епістолярної спадщини, начерки про однодумців та членів родини; в додатках – листи Є. Чикаленка до Б. Грінченка, М. Грушевського, С. Єфремова, І. Липи та ще й унікальний альбом світлин, більшість із яких оприлюднено вперше.

Варто відзначити «трилогію» Марини Палієнко – наслідок довготривалої праці автора: монографію «Киевская старина» у громадському і науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)» (К., 2005) з систематичним і хронологічним покажчиками до неї. В часопису «Киевская старина», що довгий час був єдиним осередком українознавчих студій у межах Російської держави й поєднав навколо себе осіб із різними типами етнічної самоідентифікації (від «малоросійської» до «української»), співробітничали і провідники Старої (Київської) громади, і представники младоукраїнського покоління 1890-х рр.

б) В останні десятиріччя з'явилася низка **персоналістичних дисертаційних досліджень**, присвячених діячам із ліберально-народницького середовища, а саме: Володимирі Антоновичу (*О.Д. Василюк, 1999; В.Ю. Харченко, 2000; Сосновська М.С., 2001; О.І. Кіян, 2008*), Дмитру Багалію (*В.В. Кравченко, 1984; Г.М. Стариков, 2011*), Василю Біднову (*І.В. Саламаха, 1998; Алейкіна В.В., 2010*), Миколі Біляшівському (*Л.В. Дідух, 2005*), Миколі Василенку (*С.О. Рудько, 2007*), Борису Грінченку (*А.С. Хомутенко, 2008*), Василю Доманицькому (*Н.М. Токар,*

2008), Дмитру Дорошенку (Д.В. Бурім, 1997; В.М. Андрєєв, 1998), Сергію Єфремову (С.Г. Приколота, 1997; Ж.В. Колоїз, 1996, Л. П'яста (Супрун), 1998, Н.В. Мазур, 2006; Н.Р. Бойко, 2009; О.А. Лебєдєва (Крикуненко), 2009, О.В. Меленчук (Бурдега), 2010; Л.П. Могильний, 2012), Олександрю Кониському (Н.М. Скоробогатько (1996), Т.М. Камішова (2008), Г.В. Блан (2004), І.С. Турчина (2010) О.О. Мисюра (2005), О.В. Дяченко (2008), О.В. Александров (2009)), Олександрю Лотоцькому (В.П. Швидкий, 2001; О.О. Дудко, 2005; Г.М. Михайленко, 2009), Івану Лучицькому (Н.А. Логунова, 2006), Дмитру Марковичу (С.А. Панченко, 2000; В.П. Рекрут, 2009), Федору Матушевському (С.О. Якобчук, 2011), Костю Мацієвичу (Л.І. Єпик, 2009), Андрію Ніковському (П.О. Дунай, 2006; Ю.В. Середенко, 2008; М.В. Горбатюк, 2010), Івану Огієнку (М.С. Тимошик, 1997; І.І. Тюрменко, 2000), Олександрю Русову (О.Я. Рахно, 2003), Антону Синявському (В.М. Заруба, 1999), Максиму Славінському (В.В. Очеретяний, 2009), Людмилі Старицькій-Черняхівській (Л.Б. Процюк, 2009; В.С. Швець, 2008), Петру Стебницькому (А.А. Борець, 2012), Євгену Чикаленку (І.М. Старовойтенко, 2004; Ю.О. Бойко, 2007), Сергію Шелухіну (О.Я. Яцишина, 2004), Костю Широцькому (Л.А. Іваневич, 2006), Федору Штейнгелю (Н.Р. Миронець, 2009). Найбільшою популярністю у дисертантів користується, звичайно, особистість, суспільні погляди, багатоаспектна кипуча діяльність і наукова творчість М.С. Грушевського. Громадська активність та політично-публіцистичні проекти вченого в різні часові періоди детально висвітлені у працях Р.Я. Пирого (1994), В.М. Кухар (1997), В.О. Крота (1998), О.П. Валіон (2003), І.В. Ткаченко (2006), Г.О. Корольова (2009). Є роботи й вузькоспеціального характеру, де дисертанти торкаються поряд із іншими певних аспектів доробку (переважно професійного) представників української ліберально-народницької еліти³⁶.

На основі дисертацій **видано ґрунтовні монографії**. Назвемо деякі останні з них. Це – книги Василя Швидкого «Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч і політик (1890–1930-ті рр.)» (К., 2002), Павлини Дунай «Андрій Ніковський: долаючи межі часу» (К., 2009), Наталії Мазур «Лінгвопоетика мемуарних

текстів Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова» (Ніжин, 2012), Ольги Меленчук «Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства» (Чернівці, 2013). Книжка О. Меленчук є першим комплексним дослідженням шевченкознавчої спадщини Сергія Єфремова. Новаторська праця Генадія Корольова (Інститут історії України НАНУ) «Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проекти» (К., 2012) присвячена дискурсу федералізму в політичному світогляді Михайла Грушевського. Стосовно зазначеного хронологічного періоду найбільш цікавими є розділи, де розглянуто формування особистості та світогляду вченого, кордони централізму як дискурс федералізму; концепцію «Українського П'ємонту» і фактор Галичини для Росії, проект федерації для Російської імперії, що його відстоював М. Грушевський; федералізм Грушевського як альтернативу всеросійському централістичному проекту; намагання вченого й політика здійснити деконструкцію великоруської ідеї, висунувши свій конституційний проект федералізації імперського простору (с. 57–105).

7) **Фахові розвідки й статті**, де висвітлюється широкий спектр проблем, які є суттєвими для розуміння **феномену української національної ліберально-народницької еліти**.

Безперечно цінними для відтворення унікального мікрокосму в середовищі української культурницької та політичної еліти наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. є **праці Ігоря Гирича** щодо творчих та наукових контактів В.Б. Антоновича, М.С. Грушевського, С. О. Єфремова, М. П. Василенка, І.Я. Франка³⁷. Започатковані були ці дослідження ґрунтовною кандидатською дисертацією вченого «Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко)» (К., 1995). В подальшому І.Б. Гирич активно досліджував життя і діяльність М.С. Грушевського, присвятивши цій проблемі близько півсотні статей і дійшовши висновку, що наукові праці видатного історика стали теоретичною базою для «політичного відродження нації». Нещодавно з'явилась збірка статей автора «Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів» (2012), куди увійшли оригінальні персона-

лістичні дослідження української суспільно-політичної думки другої половини XIX–XX століть, написані упродовж 1990–2011 рр. (відзначимо передусім нариси про В.Б. Антоновича, О.Я. Кониського, С.О. Єфремова). Слід зазначити, що розвідка «Мемуари С. Єфремова про українське суспільне життя на межі XIX–XX ст.» (с. 96–172) – розширений варіант передмови до споминів академіка – фактично становить аналіз основних факторів і специфіки національного самоусвідомлення (самоідентифікації) «младоукраїнського покоління» діячів українського руху (висвітлені лектура, що формувала українську свідомість, офіційна освіта як засіб русифікації, сприйняття вистав українського театру, вплив визначних подій громадського життя, таких як свято І.П. Котляревського в Полтаві, 1903 та ін.). В сфері інтересів Гирича – загальнотеоретичні проблеми розвитку українського руху, проблеми термінології, пов’язання наукових досліджень XIX ст. з вирішенням проблем, що стояли перед українським рухом, національні міфи та ін. Як слушно зазначає Олексій Ясь, загалом публікації І.Б. Гирича мають, крім вузькоспеціального, ще й методологічне значення, бо примушують «замислитися щодо різноманітних способів конструювання й репрезентації нашої минувшини, котрі тою чи іншою мірою пов’язані із соціо- та етнокультурним спадком», до того ж переконують в тому, що «немає єдиної та «правильної» відповіді на будь-яке питання як із минувшини, так і сучасності та майбуття. Натомість є можливі версії та варіації, що постійно хитаються на уявних терезах людської думки»³⁸.

На сторінках наукової періодики нещодавно з’явилися дотичні до предмету розгляду статті І.Гирича: «Література і формування національної свідомості чільних діячів українського руху Наддніпрянщини (середина – кінець XIX ст.)» (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – Вип. 21: Scripta manent: Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. – С. 189–196), «Українська мова в житті діячів національно-визвольного руху Наддніпрянщини XIX – початку XX ст.» (Київська старовина. – 2012. – № 2. – С. 51–67), «Українська мова як фундаментальна цінність національно-визвольного руху другої половини XIX – початку

XX ст.» (Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVI–XVII. – С. 173–190.). Щодо виявлення взаємозв'язку еліти й заможних верств українського суспільства початку XX ст. становить інтерес розвідка «Володимир Леонтович в українському громадському житті». «Модерний український рух мав лише двох постійних меценатів – Василя Федоровича Смирненка та Євгена Харлампійовича Чикаленка. За мірками фінансового потенціалу вони склали дуже незначну силу, коли порівнювати з можливостями польських, єврейських, не кажучи вже про російських, спонсорів культурних ініціатив»³⁹, – зауважує І. Гирич.

Улюбленим жанром багатьох дослідників життя й діяльності представників ліберально-народницької еліти були й залишаються історико-біографічні «портрети на тлі доби»⁴⁰. Науково-популярні начерки, але без спеціального довідкового апарату, написані літераторами (Ю.М. Хорунжий. *Українські меценати. Добродійність – наша риса [кн. есеїв]*. К., 2001; А.А. Болдольченко *«Побратими: Сергій Єфремов, Василь Доманицький – нариси життя та творчості*. – К., 2003; Сергій Єфремов. *Біографічний нарис*. – К., 2010 та ін.).

Начерки про окремих найбільш відомих діячів ліберально-демократичного спрямування містяться у виданнях Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса: «Українська ідея та її творці» (кн. 2, К., 1999) – нарис про О.Г. Лотоцького, «Постаті на тлі революції» (кн. 3, К., 1994) – нариси про М. Грушевського, С. Єфремова, М. Василенка.

Стосовно масиву публікацій, розкиданих по сторінках фахових видань та збірників, можна виокремити *наступні тематичні напрямки в висвітленні означеної проблеми*.

Джерелознавчі праці⁴¹.

Історіографічні огляди⁴².

Генеалогічні розвідки, де висвітлено роль й місце родин і династій у процесах соціокультурної трансформації «українства»⁴³.

Праці, де з'ясовуються професійні⁴⁴, політико-державні⁴⁵, публіцистичні, просвітницькі аспекти діяльності окремих представників еліти⁴⁶, їх участь (І.І. Огієнко, В.А. Біднов, О.Г. Лотоцький) у розбудові української автокефальної церкви⁴⁷.

Студії, де на підставі мемуарних й епістолярних свідчень відтворено «образ» того чи іншого діяча в сприйнятті сучасників та нащадків⁴⁸.

Розвідки, де подається інтерпретація інтелектуальної спадщини того чи іншого діяча – мемуарів, щоденників, публіцистики (в ракурсі «погляду через століття»)⁴⁹.

Праці, де з'ясовується сприйняття тим чи іншим діячем постаті та творчості Т. Г. Шевченка⁵⁰.

Роботи, де розглядаються варіанти самоідентифікації представників ліберально-демократичної еліти⁵¹.

Просопографічні портрети окремих особистостей⁵².

Роботи, де вивчається колекційна та меценатська діяльність діячів ліберально-демократичного напрямку⁵³.

Досліджується історія видання газети «Рада» як осередку національного відродження⁵⁴, мова публіцистики С.О. Єфремова⁵⁵, мова мемуарної літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття (передусім на матеріалах творчості Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова). Так, лінгвіст Н.В. Мазур доходить висновку, що «український історико-культурний та мовний дискурс кінця ХІХ – початку ХХ століття відтворює ознаки часу, що відіграв важливу роль у вияві мовно-національної свідомості українців, у реалізації української національної ідеї... Змодельоване лексико-семантичне поле із ключовим словом «українство» репрезентовано в мемуарних текстах Є. Чикаленка мікрополями *свідомість, відродження, ідея, рух, справа, питання, кола, сфери*. Концепт «українство» (ставлення до української національної ідеї) є визначальним в авторських оцінках суспільного статусу згаданих осіб»⁵⁶.

Перспективними щодо вивчення публіцистичного доробку представників еліти є дисертація і розвідки фахівця з соціальних комунікацій А.А. Борця⁵⁷, який пропонує розглядати публіцистичну спадщину П. Я. Стебницького як частину антиімперського дискурсу з точки зору міждисциплінарної методології постколоніальних студій.

Лінгвіст Е.С. Ветрова на матеріалах листування українських літераторів ХІХ ст. (і П.Я. Стебницького зокрема) вивчає функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць⁵⁸.

Фахівці з історії педагогіки виявлять сталий інтерес до інтерпретації проблеми формування національної свідомості у педагогічній спадщині діячів ліберально-народницького спрямування⁵⁹. Також ними досліджується виховний потенціал родин української національної еліти на межі ХІХ–ХХ століть⁶⁰.

Нарешті, авторка цих рядків нещодавно здійснила спробу узагальнити ідеологічні, організаційні та персональні риси «групової біографії» ліберально-народницької політичної еліти Наддніпрянської України кінця ХІХ – початку ХХ ст.⁶¹. В низці статей 2011–2012 рр. застосувала конструктивістсько-епістемологічний інструментарій окреслення постатей «Значущих інших» в світогляді окремих її представників⁶², розглянула досвід створення меморіальних збірок⁶³, висвітлила полеміку однодумців і опонентів, сучасників і нащадків навколо «політичної спадщини» М.П. Драгоманова⁶⁴.

8) Слід відзначити **доробок зарубіжних дослідників** – вихідців із України, які в своїх працях вдало поєднують документалізм і новітні західні концепції. Так, книжка історика Сергія Єкельчика «Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст.» (К., 2010), написана переважним чином на підставі постмодерних дослідницьких моделей, висвітлює концептуальні проблеми українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст., спроби поєднання федералізму й соціалізму в ідеології М.П. Драгоманова й І.Я. Франка, специфіку світогляду українофілів – хлопоманів, згодом – старогромадовців. Автор вважає, що доба українофільства – це час реалізації різноманітних можливостей для самовизначення, розмаїтих культурних стратегій та розхитування зсередини цінностей російського імперського суспільства лояльними до влади засобами. Як констатують фахівці, «... розуміння українського національного руху Сергієм Єкельчиком виходить поза традиційні рамки національної емансипації. Мода, створення національних символів і святинь, зміна уявлень, загальноєвропейський контекст, суперечливість формування ідеологій та історіографічні образи українських патріотів – це лише частина тем, зачеплених автором»⁶⁵.

На увагу заслуговує також ґрунтовна праця професора Гарвардського університету Сергія Плохія «Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського» (К., 2011), що ставить на меті висвітлення політичної й інтелектуальної біографії М.С. Грушевського на тлі ідейних колізій його доби, в контексті поразки та розпаду всеросійського історичного нарративу і постання національної версії українського історіописання. Аналізуючи обидві ідентичності Михайла Грушевського – історика та політика, С. Плохій пропонує своє бачення його ролі у руйнуванні імперської ідеї триєдиної російської нації та формуванні українського національного проекту.

Загалом, як бачимо, українська пострадянська гуманітаристика має досить-таки солідні досягнення у сфері вивчення партійно-політичних еліт та лідерства, передусім на інституціональному, макросоціальному та біографічному рівнях. Однак відчувається нестача історіографічних праць, де б конструктивно обговорювались досягнення й прорахунки в висвітленні тих чи інших сюжетів історії партійно-політичної й культурницької еліти, відверто дискутувались проблеми методології й методики дослідження. Бракує також праць синтетичного й концептуального характеру. Бракує критичних досліджень такого неосяжного джерела інформації, як політична публіцистика, розпорошена по шпальтах газет та часописів 1905–1917 рр. (як україномовних, так і російськомовних).

В умовах трансформації вітчизняної історіографії все більш очевидною стає вичерпаність апробованих моделей. Важливі спостереження щодо потреби оновлення методологічного арсеналу українських дослідників містяться в збірці праць Володимира Кравченка «Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії» (К.: Критика, 2011). Констатує, що «материкові студії імперської доби якнайкраще ілюструють головні положення концепції національного історичного процесу, яку розробив Михайло Грушевський і яка в офіційній академічній історіографії заступила радянський канон», що «українську минувшину в цій схемі розглядають у рамках циклічного національного поневолення та відродження», автор наполягає, що більшість істориків у сучасній Україні

«узагалі мало цікавляться проблемами методології, старанно підкреслюючи власну «об'єктивність» апеляціями до наукових стандартів позитивістської історіографії, еkleктичним поєднанням різних наукових підходів та інтуїтивною орієнтацією на сучасний нормативний канон»⁶⁶. Орест Субтельний, відрізняючи «традиційний» і «новий» історіографічні напрями в пострадянській гуманітаристиці, схвально ставиться до намагань українських дослідників «методично і концептуально наблизитися до західних колег»⁶⁷. Андрій Портнов твердить, що «типова для України ситуація постсовєтського плюралізму створює не лише термінологічний безлад, але й конкуренцію ідей, у якій щоразу помітнішу роль грає прямий доступ українських авторів до наукових дискусій, ведених англійською, німецькою, польською, французькою мовами»⁶⁸. Як акцентують автори нещодавно опублікованої полемічної статті, «для того, щоб нова історія [України. – С.І.] була інтелектуально сумісною з сучасною світовою історіографією, вона має «говорити» однією мовою з новітньою наукою. А це означає, що вона має виглядати подібно, бути подібним чином структурованою, оперувати аналогічним набором концепцій і підходів, нести аналогічні смисли...»⁶⁹. Всі ці зауваження вповні стосуються історіографічної й методологічної ситуації у сфері вивчення ліберально-народницької еліти на перетинах ХІХ–ХХ століть, в визначенні її реальної ролі у процесах націєтворення в Російській імперії.

Стосовно можливостей оновлення методології дослідження еліт та лідерства, найбільш перспективним шляхом дослідження уявляється поєднання історико-елітаристської й антропологічної моделей. Щодо останнього підходу, слід підкреслити, що головним його об'єктом є людина, її історичні та етнічні типи, а не окремі історичні події та процеси. Його властивість – цілісне розуміння суспільства як єдності економічної структури, соціальної організації й культури. Під антропологізацією наук про людину слід розуміти «перенастроювання дослідницької оптики і перенесення наукового фокусу з історичних подій і структур на сприйняття та поведінку досліджуваних (історичних) акторів»⁷⁰. Дослідження ментальності елітарної групи дає можли-

вість пояснити складний взаємозв'язок духовного і соціального розвитку, причини типових фактів і унікальних подій-казусів. Щоправда, такий підхід неминуче призводить до формування концепції «двох історичних реальностей» – реальності «як такої» та «уявлень про себе», які ця реальність створює у людей конкретної епохи⁷¹. Опанування методами історичної антропології дозволить проаналізувати особливості світосприйняття і культурно-поведінкових норм, духовні цінності, політичну етику, розуміння громадського обов'язку і служіння народові (демосу), відчуття історичного часу представниками еліти, оцінити (на підставі вивчення соціально-морального середовища українських громад, студентських корпорацій, родинно-сімейних кланів) новий, відмінний від традиційного, прагматичний тип культури, що народжувався в українському політичному соціумі на межі XIX–XX ст.

Більшу увагу слід приділяти постатям так званих «другого» та «третього ряду» в історії, які власноручно обирали свій шлях і формували свій неповторний «образ історії».

Слід врахувати вже накопичений в інших проблемних та хронологічних ділянках історіографії досвід соціокультурного аналізу. Так, Лорина Репіна (Інститут всесвітньої історії РАН, Російське товариство інтелектуальної історії) зазначає, що прихильники «прагматичного повороту» в історіографії орієнтуються на синтез соціальної та культурної історії, макро – і мікроаналізу, пояснення і розуміння, на адекватне відтворення взаємодії об'єктивних і суб'єктивних компонентів у діяльності історичних акторів. Тому «у цій діяльнісній перспективі з'являється шанс розсунути вузькі шори звичного ретроспективного бачення, подолати лінійне історіографічне мислення...»⁷².

Актуальним щодо аналізу персонального складу діячів політичних партій, парламентських та урядових репрезентацій є просопографічний метод. Зміст його трактується в українській історіографії подвійним чином: або створення колективного соціального портрету певної групи суспільства⁷³, або відтворення індивідуального портрету конкретної відомої особи, розкриття конкретної персоналії «у всій стереоскопічності людських вимірів, динаміці особового розвитку»⁷⁴. Філософ Інна

Голубович, услід за Сергієм Аверінцевим, вживає поняття «силует на фоні доби» (при відсутності у дослідника достатніх джерел та наявності дискурсу)⁷⁵. Застосування просопографічної методики у царині вивчення партійно-політичних еліт передбачає збирання біографічних відомостей за чітко розробленою уніфікованою програмою; виокремлення поколінь (генерацій) у рамках конкретної партії; порівняння «колективної біографії» або керівного складу, або групи провідних діячів цієї партії із спорідненими або, навпаки, конкуруючими політичними асоціаціями. Можливості застосування просопографічних методів дослідження значно розширюються завдяки масовому оприлюдненню джерел особового походження – листування, щоденників, автобіографій, мемуарів.

Перспективною щодо вивчення української ліберально-народницької еліти є «теорія й історія поколінь» (див., напр., праці закордонних дослідників Теодора Шаніна й Ольги Андрієвської щодо застосування «теорії поколінь» до історії визвольного руху, як російської, так і української його течій)⁷⁶.

Потрібно визнати право на авторське, а тому й в певному сенсі суб'єктивне «прочитання» документальних джерел, немінучість і навіть корисність емоційної забарвленості авторських текстів, вітати як позитивні вияви співпричетності та співпереживання історика під час зустрічі зі своїми «Значущими Іншими». І, будемо сподіватися, в цьому випадку «науковість» не буде суперечити «об'єктивності»... До того ж, навряд чи байдужість і відстороненість автора від предмета і об'єкта свого зацікавлення є правдивими прикметами модерних досліджень. Так, наприклад, російський соціолог Діна Хапаєва припускає, що «можливо, ми присутні при виникненні інтелектуального письма, чия правдивість не зводиться ні до з'ясування того, як «було насправді», ні до неухильного слідування правилам Вульгати соціальних наук. Однією з його особливостей може стати здатність наділити минуле і сьогодення сенсом крізь призму сучасного політичного і художнього сприйняття...»⁷⁷

Отже, нинішні переломні часи немінуче потребують щодо проблематики української ліберально-народницької еліти й лідерства реалізації міждисциплінарних і полідисциплінарних

дослідницьких стратегій (на перетині історії й соціології, історії й політології, історії й літературознавства, історії й психології, історії й лінгвістики), більш широкого залучення й новаторського використання не лише джерел особового походження, документів органів влади й управління, але й публіцистики, й творів красного письменства, й візуальних джерел.

¹ Підготовку статті було уможливлено за підтримки гранту Канадського інституту українських студій Альбертського університету 2012–2013 рр. (з Вічного фонду ім. Михайла і Дарії Ковальських).

² Федака С. Чи вижив би Сергій Єфремов у наш час? // Трибуна: Незалежна громадсько-політична газета. – 07.10.2006.

³ Касьянов Г.В. Теорії націй та націоналізму: Монографія. – К., 1999. – С. 262.

⁴ Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. (Серія «De profundis») – К., 2008. – С. 30–31.

⁵ Гирич І. Історичні причини наших поразок і перемог. – Львів, 2011. – С. 41.

⁶ Опубліковані «свідчення про самих себе» В.Б. Антоновича, Д.І. Багалія (версія автобіографії 1927 р. дістала авторське означення «мемуари»; усі ж попередні, починаючи з 1891 р., мали довідковий характер. Детальніше див.: Кравченко В.В. Д.І. Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії» / Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упорядк., вступ. ст., комент. В.В. Кравченка. – Х., 1999), М.П. Драгоманова, М.С. Грушевського, П.Я. Стебницького, М.М. Могилянського (два останніх документи див.: Постійна комісія УАН–ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933. Документи. Матеріали. Дослідження / Авт.-упор. С.М. Ляшко. – К., 2003. – 688 с.).

⁷ Загірня М. Спогади. – Луганськ, 1999; Славінський М.А. Заховаю в серці Україну: Поезія, публіцистика, спогади. – К., 2002; Огієнко І. Моє життя: автобіографічна хронологічна канва. – Житомир, 2002; Ерастов С. Спогади. Спомини кубанського українця // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4; Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Луцицьких (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2007; Василенко М.П. Вибрані твори: 3-х тт. – Т. 3: Спогади. Листу-

вання. Щоденники. – К., 2008. Публікації подаються за хронологічним принципом.

⁸ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка: 1907–1919 рр. / Упорядн. І. Старовойтенко. – К., 2005; Епістолярна спадщина Агатангела Кримського в 2-х томах. Т. 1. (1890–1917). – К., 2005; «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким: 1906–1909 рр. Упорядк., вступ та коментарі І. Старовойтенко. – К., 2009; Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага / Упорядк., передмова, примітки Т.П. Демченко, О.О. Мисюри. – Чернігів, 2011; Листування П.Я. Стебницького / Упоряд., вступ. ст. і комент. І.О. Демуз. – Корсунь-Шевченківський, 2011.

⁹ Русова С. Мемуари. Щоденник. – К., 2004.

¹⁰ Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994; Кістяківський Б.О. Вибране. – К., 1996; Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – К., 1998; Стебницький П. Вибрані твори. – К., 2009.

¹¹ Кониський О. Оповідання. Повість. Поетичні твори. – К., 1990; Старицька-Черняхівська Л. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. – К., 2000; Леонтович В. Зібрання творів: У 4-х тт. – К., 2005; Грінченко Б.Д. Вибрані твори: У 2-х тт. – Т. 1. – К., 2008.

¹² Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича (Серія: Пам'ятки історичної думки України). – К., 1993; Василенко М.П. Вибрані твори: У 3-х тт. – Т. 1: Іст. праці. – К., 2006; Т. 2: Юрид. праці. – К., 2006; Доманицький В. Критичний розслідування над текстом «Кобзаря» Шевченка. – Черкаси, 2010.

¹³ Коваленко Г.О. Українська історія. Оповідання з історії України. – К., 1993.

¹⁴ Коцюбинська М.Х. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001. – С. 28.

¹⁵ Миронець Н. Джерела історичної пам'яті. – К., 2008.

¹⁶ Про історію підготовки до друку цих видань детальніше: Гирич І., Шульга В. Відділ джерел з історії України XIX – початку XX ст. // Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (1991–2011). – К., 2011. – С. 54–58, 65–66, 69; Миронець Н., Черченко Ю. Відділ джерел новітньої історії України // Там само. – С. 80–82, 85; Старков В. Відділ пам'яток духовної культури // Там само – С. 88, 91–93, 100–102.

¹⁷ Див.: Грушевський М. Спомини / Публікація С. Білоконя // Київ. – 1988. – № 9–12; 1989. – № 9–12; 1992. – № 2–3; Грушевський М.

Щоденники (1883–1893) / Публікація Л. Зашкільняка // Київська старовина. – 1993. – № 3–4; Щоденники М.С. Грушевського / Публікація і коментарі І. Гирича // Київська старовина. – 1995. – № 1; Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997; Щоденник М. Грушевського за 1910 р. // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 100–127; Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування М. Грушевського та Євгена Чикаленка. – К., 2010. Всього видано шість томів листування Грушевського (останній, т. 6, 2012 р. – з Ю. Тищенком). Епістолярна спадщина історика складає, за оцінками фахівців, не менш 25 томів.

¹⁸ Див.: Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип. 7. – Т. 10. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С. 509–510.

¹⁹ Чикаленко Є.Х. Зібрання творів: У 7 тт. – Т. 1: Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. – К., 2003; Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Док.-худ. вид. – К., 2003; Чикаленко Є. Щоденник: У 2-х тт.: Док.-худ. вид. – К., 2004.

²⁰ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування: 1901–1922 рр. – К., 2008. Рец. див.: Демченко Т. «А ти, Марку, грай»: Роздуми над листами видатних українців // Сіверянський літопис. – 2009. – № 1. – С. 140–143; Черченко Ю. Історія українського руху в листуванні Євгена Чикаленка і Петра Стебницького // Студії з архівної справи та документознавства. – 2008. – Вип. 16. – С. 150–152.

²¹ Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування: 1902–1929 рр. – К., 2010; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування: 1903–1928 рр. – К., 2010; Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування: 1908–1921 рр. – К., 2010. Див. рец. на всі три томи, авторами яких є О.Є. Музичко (Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 216–221) та Л.І. Буряк (Гілея. – 2011. – Вип. 49). Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_49/Gileya49/SL1_doc.pdf.

²² Єфремов С. За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві [Передмова А.А. Болабольченка: «Сергій Єфремов. Шлях на Голгофу»]. – К., 1993; Єфремов С. Літературно-критичні статті / Вступ. стаття та коментарі Е. Соловей – К., 1993; Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995; Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – К. 1997; Єфремов С. Вибране: Статті, наук. розвідки, монографії. – К., 2002; Єфремов С. Шевченкознавчі студії. – К., 2008; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко; Наук. ред. Н. Миронець. – К., 2010; Єфремов С. Початок нової доби: «Радівська» публіцистика / Березень–серпень 1917 р. / Упор. М.І. Цимбалюк. – К., 2011.

²³ Єфремов С.О. Про дні минулі // Молода нація: Альманах. – К., 2002. – № 1 – 2004. – № 4; Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упор., вступ. ст. І. Гирича. – К., 2011. Рец. див.: Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 221–229.

²⁴ Там само. – С. 18.

²⁵ Абрисимова С. Чернігівські кореспонденти Д. Яворницького // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 111–116; Демченко Т.П., Онищенко В.І. «Знов море праці розстилається перед нами...»: Листи С. Єфремова до І. Шрага // Літературний Чернігів. – 2001. – № 17. – С. 69–78; Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х років XIX ст.) // Київська старовина. – 2001. – № 1. – 118–137 (листи І. Шрага до О.Ф. Кістяківського); Демченко Т.П., Онищенко В.І. Листи Іллі Шрага до Сергія Єфремова // Літературний Чернігів. – 2002. – № 2. – С. 105–117; Демченко Т.П., Онищенко В.І. «Тягне до участі у громадських справах...»: Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 62–69; Наулко В.І., Семко Д.М. Листи І.Л. Шрага до М.С. Грушевського // Вісник Київського славистичного університету. Серія: Історія. – 2005. – Вип. 23; Катренко А.М., Катренко Я.А. Їх об'єднували сповідуванні демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І.Л. Шрага М.С. Грушевському) // Пам'ятки: археографічний щорічник. – 2009. – Вип. 10. – С. 14–57; Демченко Т.П. Листи Іллі Шрага до Бориса Грінченка // Сіверянський архів. – Чернігів, 2009. – Вип. 3. – С. 46–71.

²⁶ Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження М. Грушевського/ Ред. кол.: Л. Винар та ін. – Л., 1994; М. Грушевський і львівська історична школа: матеріали конференції / За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Нью-Йорк, Львів, 1995; Михайло Грушевський – погляд із сьогодення: Матеріали міжнар. наук. Конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С. Грушевського. – Тернопіль, 1997 (Наукові записки ТДПУ. – Серія: Історія. Вип. V); Михайло Грушевський: науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002.

²⁷ Ювілейна наукова конференція з нагоди 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського. Режим доступу: <http://histans.com/index.php?news=4396>. Організаторами виступили: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Інститут історії України НАН України, Історико-меморіальний музей М. Грушевського. Звіт опубл.: Гілея. – 2011. – Вип. 52 (Спецвипуск). Автори – Л.І. Буряк та С.М. Панькова.

²⁸ Перші читання пам'яті М.Ф. Біляшівського (Матеріали наукової конференції – 22 червня 2005 р., м. Київ). – К., 2005. – С. 111–114.

²⁹ Всеукраїнські Єфремовські читання. Матеріали Четвертих всеукраїнських Єфремовських читань, 5–6 жовтня 2006 року: [Зб. наук. ст.]. – Черкаси, 2007; Збірник наукових праць П'ятих Єфремовських читань. – Черкаси, 2012.

³⁰ Шрагівські читання: Зб. ст. і матеріалів. – Вип. 1. – Чернігів, 2011; Вип. 2. – Чернігів, 2012. Щодо концепції й тематики читань див.: Іваницька С.Г. Ілля Шраг у колі сучасників: нове видання чернігівських істориків // Красзнавство. – 2011. – № 4. – С. 290–294.

³¹ Див.: Неживий О.І. Борис Грінченко в наукових дослідженнях ХХ ст. // Персонал. – 2009. – № 2 (304); Його ж. Борис Грінченко і гринченкознавці на Луганщині // Красзнавство. – 2012. – № 4.

³² Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина: Зб. праць учасників наукового семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого; 14–15 вересня 2010 р., м. Черкаси. – Черкаси, 2011. – 224 с.; Рудянчук І. Науковий семінар пам'яті Василя Доманицького // Вісник Черкаського університету. – 2010. – Вип. 188. – С. 162–164. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/filol/2010_188/N188p162-164.pdf.

³³ Євген Чикаленко в процесі українського націотворення: Зб. наук. пр. – Одеса, 2012.

³⁴ Потульницький В. Сергій Шелухін // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 267–283; Горак В. Андрій Яковлів // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 283–302; Ульяновський В. Василь Біднов // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 303–340; Старовойтенко І. Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 151–163; Ясь О. Монументальний проект великого наративу М. Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2012. – Вип. 22. – С. С. 565–664.

³⁵ Див. рец. І. Гирича в «Укр. археографічному щорічнику» (2007. – Вип. 12. – С. 774–779).

³⁶ Миронець Н.Р. Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Мішук Г.А. Бібліотечні колекції з історії нумізматики ХІХ – початку ХХ ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: історія формування та сучасний стан:

Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Панченко А.В. Історія церкви в дослідженнях представників академічної думки України XIX – поч. XX ст. (релігієзнавчий аспект): Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – К., 2010, Нагірняк О.Р. Становлення та розвиток українознавчих досліджень у системі університетських центрів і провідних наукових організацій Наддніпрянської України (остання чверть XIX ст. – 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.

³⁷ Гирич І.Б. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті проф. В. Антоновича. – К., 1994. – С. 133–160; Його ж. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кін. XIX – 20-х рр. XX ст. // Український історик. – 1996. – Ч. 1–4 (128–131). – С. 142–187; Його ж. М. Грушевський і М. Василенко: до історії творчих контактів // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 344–355.

³⁸ Ясь О. Інтелектуал із київського мегаполіса // Ігор Борисович Гирич (Біобібліографічний покажчик). – К., 2012. – С. 13–14.

³⁹ Гирич І. Володимир Леонтович в українському громадському житті // Український археографічний щорічник. – 2012. – Вип. 16–17. – Т. 19–20. – С. 268. Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc.../Hyrych.pdf>.

⁴⁰ Білокінь С. Антін Сиявський і його доба // Сиявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – С. 3–31; Стрельський Г. Олександр Шульгін – учений, політик // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 80–88; Панкова Є. В. Володимир Науменко (1852–1918) // Укр. іст. журнал. – 1998. – № 6. – С. 90–102; Палієнко М. Повернення із забуття: портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка. – К., 1998; Даниленко В.М., Кравченко А.А. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874–1938). – К., 2000; Миронець Н. Барон Ф.Р. Штейнгель – представник Волинської гілки російсько-німецької родини Штейнгелів // Українська біографістика. – Випуск 3. – К., 2005. – С. 112–124; Городня Н.Д. Олександр Шульгін як представник нової генерації української національної еліти першої половини XX ст. // Вісник КНУ. Історія. – 2005. – № 80–81. – С. 10–13; Пастух Б. Борис Грінченко – безкомпромісний лицар національної ідеї. – Луганськ, 2006; Єпик Л. К. Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // Укр. іст. журнал. – 2007. – № 1; Старовойтенко І. Степан Ерастов – організатор українського національного руху на Кубані поч. XX ст.: штрихи до біографії // Українська біографістика. – 2009. – Вип. 5. – С. 65–76; Дунай П. Із сузір'я національної еліти: Андрій Ніковський // Дивослово: укр. мова й літ. в навч. закладах. – 2011. – № 6. – С. 48–51.

⁴¹ Миронець Н.Р. Епістолярна спадщина Ф.Р. Штейнгеля у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело його життя та діяльності // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 32–41.

⁴² Мандрик М.В. Стан висвітлення багатогранної діяльності Івана Огієнка сучасною українською історіографією // Наукові праці [ЧДУ ім. Петра Могили]. – Іст. науки. – 2007. – Т. 74. – Вип. 61. – С. 95–100; Завальнюк О. Ректор Іван Огієнко в українській історіографії // Наук. записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Вип. 17. – С. 306–320.

⁴³ Даниленко В. Доля сім'ї Матушевських // Іст. журнал. – 2004. – № 1/2. – С. 8–18; Юшкова І. Документи особового архівного фонду Сергія Шелухина як об'єкт генеалогічного дослідження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2006. – Вип. 13 (1). – С. 178–192; Старовойтенко І. Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України // Укр. біографістика. – 2010. – Вип. 7; Михайлова Р. Федір Штейнгель. Історія родини // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. – Вип. VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. – Рівне, 2010. – С. 86–90; Демченко Т. Деякі нові дані про родину Іллі Шрага // Шрагівські читання: Зб. ст. і мат. – Вип. 1. – Чернівці, 2011. – С. 8–17.

⁴⁴ Велентій Л. Забутий часом і людьми (В.М. Ганцов) // Історія української лінгвістики: Зб. наук. праць НДПУ ім. М. Гоголя. – Ніжин; К., 2001. – С. 127–130; Михайленко Г.М. Біографічний підхід у творчій спадщині О. Лотоцького // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 61. – С. 86–96; Токарчук О.В. Про сучасне значення лекцій С.П. Шелухіна з кримінального права // Наук. часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Серія 18: Економіка і право. – К., 2010. – Вип. 8. – С. 162–167.

⁴⁵ Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 1998; Іваневич Л.А. Державно-просвітницька діяльність українського мистецтвознавця Костя Широцького в 1917–1919 рр. // Наук. записки Терноп. держ. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 3. – С. 269–273; Верстюк В. М.П. Василенко: ходіння у владу (громадсько-політична та урядова діяльність 1917–1918 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 16. – С. 116–133; Рудько С. Участь Миколи Василенка у громадсько-політичному житті Києва в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Наук. записки [Нац. ун-ту «Острозька Академія»]. – Іст. науки. – Вип. 10. – Острог, 2008. – С. 106–118;

Щербін Л.В. Діяльність М.П. Василенка як члена Конституційно-демократичної партії Росії // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. – Історія: Вип. 15. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 54–61; Кузьміна І. Політична діяльність Федора Штейнгеля (1906–1918 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – К., 2012. – Вип. 21. – С. 243–262.

⁴⁶ Ляхощкий В.П. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) – К., 2000; Старовойтенко І. Володимир Леонтович і перша щоденна українська газета «Громадська думка» (1905–1906) та її наступниця «Рада» (1906–1914) // Бібл. Вісник. – 2007. – № 2. – С. 34–38; Руденко О.Ю. «Наш перший мученик преси» (Федір Павлович Матушевський) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 84–106; Горбатюк М. А. Ніковський як співробітник і редактор газети «Рада» // Іст. журнал. – К., 2009. – № 4. – С. 44–57; Чума О. Публіцистично-наукова спадщина Софії Русової // Зб. праць Наук.-досл. центру періодики. – Львів, 2004. – Вип. 12. – С. 459–470; Миронець Н. Радий за «Раду»: газета «Рада» і Петро Стебницький // Пам'ять століть. – 2008. – № 3. – С. 133–136.

⁴⁷ Андреев В.М., Михайленко Г.М. Олександр Лотоцький у боротьбі за автокефалію Української Православної Церкви // Південний архів: Зб. наук. праць. Іст. науки. – Херсон, 2002. – Вип. 7. – С. 36–48.

⁴⁸ Якобчук С.О. Спогади сучасників Ф.П. Матушевського як джерело дослідження його громадської і політичної діяльності // Університет. – 2009. – № 5. – С. 77–87; Поліщук В. Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка // Київ. – 2008. – № 11–12. – С. 161–169; 2009. – № 1–2. – С. 162–169; Іваницькая С.Г. Максим Антонович Славинский в восприятии современников и памяти потомков // Историк и его время: Сб. ст. к 70-летию проф. В.В. Шелохаева. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 322–334.

⁴⁹ Стрельський Г.В. О.Г. Лотоцький і його мемуари // Спеціальні іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 13 (1) – С. 293–306; Верстюк В. Революція в оцінках Євгена Чикаленка // Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920). – К.; Нью-Йорк, 2005. – С. 17–32; Шевчук В. Про книгу життя Євгена Чикаленка: Роздум після перевидання мемуаристики Є. Чикаленка // Сучасність. – 2005. – № 1. – С. 86–108; Харлан О.Д. «Щоденник» Євгена Чикаленка 1918–1919 рр.: Україна крізь призму катастрофізму // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. – Вип. XI: Лінгвістика і літературознавство. – К.; Ніжин, 2006. – С. 186–193; Гоню-

кова Л.В. Спогади С.Ф. Русової // Укр. іст. журнал. – 1999. – № 5. – С. 133–138; Плачинда В. Сергій Єфремов та його спогади // Молода нація: Альманах. – К., 2002. – № 1. – С. 142–144; Климович Н. Постать Сергія Єфремова крізь призму щоденникових нотаток (За матеріалами «Щоденників» 1923–1929 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С. 162–166.

⁵⁰ Полішук В. Василь Доманицький як шевченкознавець // Доманицький В. Критичний розслід над текстом «Кобзаря» / Репр. відтв. з вид. 1907 р. – Черкаси, 2008. – С. 374–383; Якобчук С.О. Особистість і творчість Т.Г. Шевченка у публіцистичній спадщині Ф.П. Матушевського // Вісник Черкаського університету. Серія філологічна. – 2010. – Вип. 178. – С. 12–18; Меленчук О. Феномен святкування роковин, присвячених пам'яті Т. Шевченка, як соціокультурне явище в боротьбі за українську незалежність у літературно-критичних студіях С. Єфремова // Вісник Черкас. ун-ту. Серія філологічна. – 2010. – Вип. 178. – С. 5–12.

⁵¹ Рудько С.О. «Українська орієнтація» чи «подвійна лояльність»: приклад Миколи Василенка (1866–1935) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=307>.

⁵² Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методик: Зб. наук. пр. – Вип. 12 (2). – С. 232–254; Ляшко С. М. Керівничий Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України М.М. Могилянський: досвід просопографічного дослідження // Українська біографістика. – Вип. 6. – К., 2010. – С. 136–175.

⁵³ Миронець Н.Р. Доля книжково-рукописного зібрання українського культурного діяча барона Ф.Р. Штейнгеля // Бібліотечний вісник. – 2003. – № 3. – С. 32–36; Мішук Г. Зібрання документів про створення музейної нумізматичної колекції Городоцького музею на Волині барона Ф.Р. Штейнгеля // Волинські історичні записки. – 2008. – Т. 1. – С. 99–104; Попельницька О.О. М.Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею історії України // Укр. іст. журнал. – 2008. – № 2. – С. 100–118; Ковалевська О.О. Діяльність Миколи Біляшівського в роки Першої Світової війни // Укр. іст. журнал. – 2008. – № 2. – С. 119–128.

⁵⁴ Кобинець А.В. «Громадська думка» / «Рада» (1905–1914 рр.) – перша щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005; Фіголь Н.М. Євген Чикаленко та газета «Рада» у формуванні

мови преси на початку ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006.

⁵⁵ Супрун Л.В. Дискурсивні категорії публіцистики Сергія Єфремова. – Вінниця, 2007; Її ж. Взаємодія антропоцентричних категорій у науково-публіцистичному дискурсі Сергія Єфремова. – Вінниця, 2007.

⁵⁶ Мазур Н.В. Мова мемуарної літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття (На матеріалі творчості Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – С. 17–18.

⁵⁷ Борець А.А. «Ми» та «вони»: бінарна конструкція у публіцистиці Петра Стебницького // Образ. – 2011. – Вип. 12. – С. 37–44; Його ж. Особливості становлення української ідентичності в Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (приклад Петра Стебницького) // Журналістика. – Вип. 11 (36). – 2012. – С. 124–135; Його ж. Антиколоніальний дискурс у публіцистиці Петра Стебницького // Журналістика. – 2011. – Вип. 10 (35). – С. 133–143; Його ж. Публіцистика Петра Стебницького: проблема держави та нації: Автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій. – К., 2012.

⁵⁸ Ветрова Е.С. Семантика і функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників ХІХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2004.

⁵⁹ Див.: Мещерякова Н.П. Проблема формування національної самосвідомості у творчій спадщині видатних українських діячів культури і освіти кінця ХІХ – початку ХХ століть: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1996; Роняк Т.Г. Проблема виховання учнівської молоді в спадщині Івана Огієнка і творче використання її в сучасній школі України: Дис. ... канд. пед. наук. – Луцьк, 1997; Побірченко Н.С. Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (Друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Дис. ... д-ра пед. наук. – К., 2001; Опанасенко Н. І. Виховний ідеал у творчій спадщині українських діячів «Просвіти» кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Дис. ... канд. пед. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2002; Зайченко І. В. Педагогічна концепція С.Ф. Русової / 2-е вид. – Чернігів, 1999; Неживий О.І. Борис Грінченко: вартовий рідного слова. Педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти. – Луганськ, 2003; Його ж. Борис Грінченко: вартовий рідного слова. Педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти. – Луганськ, 2003.

⁶⁰ Хлисту́н І.Г. Національне виховання в родинах української еліти (кінець ХІХ – початок ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Умань, 2006.

⁶¹ Іваницька С.Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття). – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 452 с.

⁶² Іваницька С.Г. Михайло Драгоманов як «значущий інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890–1920-ті роки) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXVII. – С. 237–244; Її ж. Постать та ідеї Михайла Драгоманова у рефлексіях Петра Стебницького (1905–1919 рр.) // Українська біографістика. – 2012. – Вип. 9. – С. 275–293.

⁶³ Іваницька С.Г. Олександр Олександрович Русов у індивідуальних згадках та колективній пам'яті представників української ліберально-народницької еліти початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 273–282.

⁶⁴ Іваницька С.Г. Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 309–319.

⁶⁵ Режим доступу: historians.in.ua...yemelchuk-serhii-ukrainofily...s; Шандра В.С. Рец.: С. Єкельчик. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття // Укр. іст. журнал. – № 4 (505). – 2012. – С. 212–215.

⁶⁶ Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії // Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 417–418.

⁶⁷ Субтельний О. Від советського до національного: тенденції в написанні історії України з 1991 р. // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – К., 2011. – С. 34, 37.

⁶⁸ Портнов А. Сучасна історіографія українського націотворення: кілька спостережень // Там само. – С. 47.

⁶⁹ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Укр. іст. журн. – 2012. – № 6 – С. 20. Пор.: Смолій В., Удод О., Ясь О. Історія інститутська, історія українська (Ювілейні роздуми з академічної проблематики) // Історіографічні дослідження в Україні. – 2012. – Вип. 22. – С. 5–42.

⁷⁰ Нарский И. Приглашение к «лирической историографии», или об одной тенденции в современном историописании // История и истории в пространстве национальной и мировой культуры XVIII–XX

века. Материалы международной научной конференции / ИВИ РАН. – М., 2011. – С. 153–154.

⁷¹ Див.: Галушко К.Ю. Антропология Исторична // *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К., 2003; Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С. 209–213.

⁷² Репина Л. «Вызов и ответ»: перспективы исторической науки в начале нового тысячелетия // *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. – 2008. – Вип. 3. – С. 25.

⁷³ Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень // *Українська біографістика*. – 2008. – Вип. 4. – С. 56.

⁷⁴ Попик В.І. Світоглядні засади розвитку української біографістики та формування національних ресурсів біографічної інформації ХХІ ст. // *Українська біографістика*. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 34.

⁷⁵ Голубович И.В. Биография: силуэт на фоне Humanities. Методология анализа в социогуманитарном знании: моногр. – Одесса, 2008. – 372 с

⁷⁶ Див.: Andriewsky O. The Making of the Generation of 1917: Towards a Collective Biography // *Journal of Ukrainian Studies*. – 2004. – Vol. 29. – № 1–2. – P. 19–37; Шанин Т. История поколений и поколенческая история России // *Отцы и дети: поколенческий анализ современной России*. – М., 2005. – С. 17–38.

⁷⁷ Хапаева Д. Р. Герцоги республики в эпоху переводов: Гуманитарные науки и революция понятий. – М., 2005. – С. 187.